L'ALTRERA I EL MAS DE NINCLES, DOS MASOS DEL TERME DE RENAU

Marc Dalmau[1]

Resum

Aquest treball ha consistit en documentar i interpretar les restes que es conserven d'aquests dos masos. Pel que fa a la feina d'arxiu, ens hem basat en els treballs realitzats als anys vuitanta i noranta per Josep Veciana i Francesc Cortiella. Creiem que la preservació d'aquests masos és important, ja que foren nuclis importants en el seu moment.

El mas de l'Altrera i el mas de Nincles són dos masos del terme de Renau. El més espectacular devia ser el conjunt de masos conegut com l'Altrera, documentat ja en el segle XV. Està ubicat en un entorn boscós privilegiat des del qual és possible contemplar el pas del riu Gaià per les Coves Roges. Encara que antigament el formaven quatre cases, en l'actualitat només hem pogut documentar dos edificis ja que les restes es troben en un avançat estat de degradació. Per això creiem que és important documentar-les tan aviat com sigui possible per evitar que l'esfondrament de la coberta pugui perjudicar la interpretació del pis superior i de les golfes.

L'altre mas que tractem en aquest article és el mas de Nincles, que antigament formava part de l'abandonat poble de Peralta. Està ubicat a la plana, en un terreny ondulat, on actualment se sembra. Aquest mas el tenim documentat ja des del segle XVII. L'estat de conservació del mas és òptim, amb les dues plantes i les golfes encara conservades. Creiem que la seva documentació també pot ajudar, en el futur, a conèixer millor l'estat d'aquest mas en el moment actual.

Paraules clau: Masia, Terres del Gaià, Renau.

[1] Marc Dalmau Vinyals és natural de la població de l'Argilaga, vinculada des del segle XIX al terme de la Secuita. Des de molt jove ha dut a terme sortides excursionistes per la zona per conèixer millor el seu patrimoni material i la seva història. És llicenciat en Història i Geografia per la Universitat Rovira i Virgili. Va estudiar Cooperació Internacional a la Fundació Universitat Rovira i Virgili i Arqueologia Clàssica en un màster coordinat entre la Universitat Rovira i Virgili, la Universitat Autònoma de Barcelona, l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica i la Seconda Università degli Studi di Napoli. Va defensar la tesi de màster amb un treball sobre l'Argilaga i els seus voltants en època romana. Ha treballat com a guia turístic al monestir de Santes Creus, al castell monestir d'Escornalbou, a la catedral de Tarragona i al Centre d'Interpretació dels Castells del Baix Gaià, ubicat al castell del Catllar. Ha participat en diferents excavacions arqueològiques al Camp de Tarragona, a la zona de l'Ebre, a les illes Balears i a l'Empordà.

Abstract

This paper documents and analyses the remains preserved in these two masos (rural isolated houses). Regarding the archive work, we have based on the work done during the eighties and nineties by Josep Veciana and Francesc Cortiella. We believe that the preservation of these masos is important because they were important rural centres in the past.

Mas de l'Altrera and mas de Nincles are two masos from the village of Renau. The most dramatic might be the set of masos known as l'Altrera, which was already documented in the fifteenth century. It is located in a privileged wooded setting from which it is possible to see the Gaià River passing through the Coves Roges. Although formerly comprised of four buildings, currently only two of them have been documented since the remains are in an advanced stage of degradation. Is for that reason that we think it is important to document them as soon as possible to prevent that the collapse of the roof impairs the analysis of the highest floor and the loft.

The other mas that is analysed in this paper is mas de Nincles, formerly part of the abandoned village of Peralta. Set on a plain in a wavy land, currently sown. This mas is already documented since the seventeenth century. Its condition is ideal, with two floors and the loft still preserved. We believe documentation can also help, in the future, to better understand the condition of this mas at the moment.

Keywords: rural isolated house, Terres del Gaià, Renau.

1. Introducció

En aquest treball analitzem, a partir de les restes conservades, la bibliografia disponible i la documentació existent de dos masos del terme de Renau. És important la preservació dels masos per la importància que van tenir en el passat en la configuració i articulació del nostre territori.

Amb la Revolució Industrial es van produir canvis en la societat i en la vida rural que van afavorir la industrialització en retrocés de l'agricultura. Els masos i les masies van sofrir un abandonament i, fins i tot, un espoli, i van desaparèixer en moltes ocasions físicament del nostre territori.

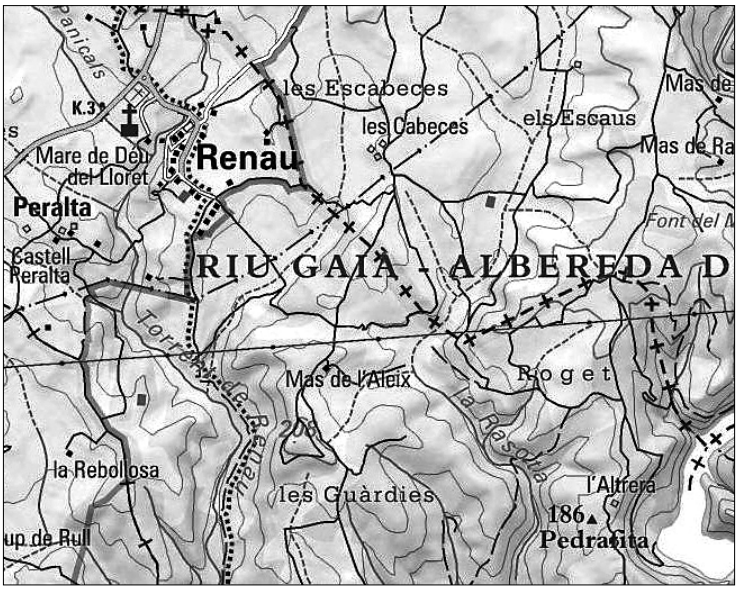
Hi ha molts masos que ja no podrem arribar a conèixer i alguns només els podrem imaginar o interpretar a través de les restes que no s'hagin destruït. Per exemple, citem el mas del Pontarró a la Secuita, el mas de les Cabeces a Vilabella, el mas Moragues del Catllar, el mas d'en Sort de Renau o el mas de l'Hereuet també a la Secuita. Malauradament en sabem poc d'aquests masos a causa del seu lamentable estat de conservació o completa destrucció.

Creiem que documentar aquestes restes permetrà als investigadors del futur conèixer millor aspectes d'aquestes masies que el pas del temps acabaria esborrant. Aquest treball pot ser un petit homenatge als pioners en la investigació d'aquest territori com en Josep Veciana, de Renau, o en Jaume Aguadé, de Vilabella.

En el cas dels masos que centren el nostre estudi, l'estat de conversació permet encara fer un seguiment de les seves estructures per documentar-les en un plànol i descriure-les. D'aquests dos masos el més espectacular és el de l'Altrera, però també és el que ha arribat fins avui més malmès.

2. L'Altrera, un mas dins la comanda hospitalera de Renau

L'Altrera era una quadra del terme de Renau, és a dir, una demarcació de terra depenent del seu castell termenat. Aquesta quadra estava formada per quatre cases juntes situades a la vora dreta del riu Gaià, en un punt alt. Apareix recollida en el *Recull de topònims i antropònims*

❑ Fig. 1. Mapa amb la ubicació del mas de l'Altrera al costat del riu Gaià (ICC).

del terme municipal de Renau, de Josep Veciana,[2] i en la *Guia de Renau*, de Josep Veciana i Francesc Cortiella. Per arribar-hi cal agafar el camí que porta de Vilabella al riu Gaià. Després de travessar la via del tren agafarem el trencall de l'esquerra, en direcció a la ruta del mas de Ramonet i el mas de la Cua. Però en lloc de desviar-nos a l'esquerra seguirem en direcció cap al riu Gaià. Ens trobarem amb el pi de les tres branques i el pou de Renau, i uns metres més enllà arribarem al mas de l'Altrera.

Avui en dia, el mas es troba molt enrunat i pràcticament n'ha desaparegut tot el segon pis i les golfes. La panoràmica sobre la vall del riu Gaià en el seu pas per les Coves Roges són impressionants. També és espectacular la vista que presenta el casal des del riu. En aquesta àrea hi ha nombroses coves. Destaquem les notícies recollides a la Carta Arqueològica sobre la cova del Pambarra a Renau[3] o la cova del Pansit a Vespella de Gaià,[4] on s'han trobat restes de materials prehistòrics adscrits al bronze.

[2] Vegeu referències 120 del mencionat treball.

[3] Es tracta d'una petita cova que Vilaseca defineix com «un sopluig davall la roca». Es trobaven al voltant algunes peces de sílex, moltes casses, entre les quals en destacava un gratador fet sobre una curta i gruixuda fulla de secció trapezoïdal i una fulla amb retocs marginals a la cara inferior o d'esclatament. El poc material recuperat no permet establir una adscripció cultural clara, però potser es pot atribuir al bronze, com el cas de la veïna cova del Pansit.

[4] La cavitat es conserva i se'n té notícia pel Dr. S. Vilaseca. El marge de pedra en sec que la tancava i el sediment interior es van ensorrar per les pluges de 1940-41, que arrossegaren restes humanes i d'aixovars funeraris que Vilaseca data del bronze I. Els materials publicats són els següents: una base negativa de segona generació (BN2G) de sílex, que correspon a la categoria morfològica de les «fulles». Pel que fa a la ceràmica,

A l'exterior i en el camí que arriba cap al mas es conserven les roderes deixades pels carros a la roca.

Per a Veciana (1990) l'*Altrera* ha derivat de l'*Ultrera*, «lloc de voltors». En desaparèixer aquests ocells, es canvià el nom per *Altrera*, que representa l'aspecte allunyat d'aquest indret, mirant des de Renau.

Veciana (1990) diu que encara es recorden els noms de tres d'aquestes cases: ca l'Alegret, cal Calafell i ca l'Urpí. En un mapa fet per Antoni Novell Bofarull l'any 1978 sobre el terme de Renau el 1749 apareixen el mas de les Vidielles, dit de les Guàrdies, el mas de Rafel Orpí i el mas de Francisco Alegret. Tenim un document del 1790 que ens diu «[...] que afronta a Solixent ab lo Riu Gayà a migdia ab Domingo Alegret del mas de Laltrera terme de Renau».[5] En la *Guia de Renau* (Veciana, Cortiella, 1982: 84) hi trobem que:

> El centre més important era l'Oltrera, també dit les Vidielles, indret que s'havia incorporat a la baronia en temps de Ramon Guillem de Montoliu, a mitjan segle XV. Aquest nucli format per quatre cases, mas d'Orpí, mas de Faramà o d'Alegret, mas de les Guàrdies i mas Calafell, tenia certs privilegis que no tenien els habitants de Renau, sobretot amb referència a la collita de les olives, la qual no pagava cap dels drets senyorials així com tampoc no era obligació fer l'oli al molí del senyor.

Renau va ser de l'orde de Sant Joan de Jerusalem i era dirigit per un comanador. Cada cop que hi havia un nou nomenament es prenia possessió de Renau i dels altres indrets de la comanda. A l'Altrera devia tenir lloc el cerimonial (Veciana, Cortiella, 1982: 31) on es reafirmava l'autoritat del nou batlle.

❑ Fig. 2. El mas de l'Altrera vist des de les Coves Roges.

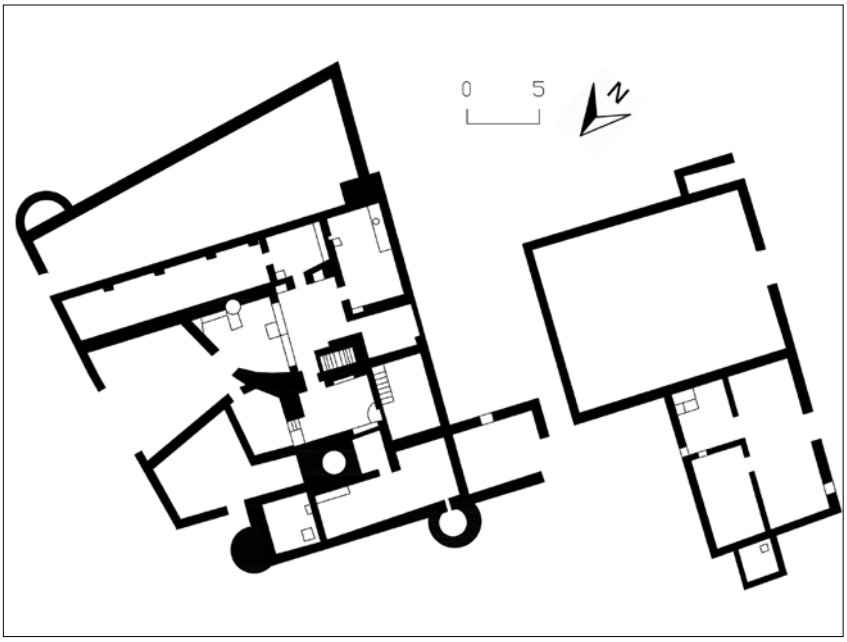
tres fragments, un dels quals de collestret i una mica estrangulat, amb digitacions al llavi, de fang vermellós i ben depurat; els altres dos fragments, de fang més groller i sense allisar, un dels quals amb mugró. Les restes humanes pertanyien a un mínim de tres individus.

[5] Capbreu de Vilabella. Any 1790. Foli 331. AHT (Veciana, 1990).

Les referències més antigues d'aquest mas daten del segle XV. «Testament de Jaume Guiot d'Ultrera, parròquia de Renau fet lo any 1482.»[6] En aquest document trobem el nom del primer habitant d'aquest mas. En un document en llatí de 1484 hi trobem «Jacobus Guiot Mansi Ultrera castri de Renau».[7] Es tracta del mateix personatge.

Més tard, el 1661, trobem els Blanch: «[...] fills de Pau Blanch y de Tecla Blanch, cònjugues de la Ulterra».[8] El 1676 trobem «Domingo Blanch mon nebot del mas de altra era».[9] El 1685 trobem «Tecla Blanch y Aguader viuda deixada del qo. Pere Blanch Pagès de la Ultrera».[10] També trobem «Madrona Blanch Muller de Domingo Blanch, cònjugues de la Ultrera».[11]

En aquest treball hem dibuixat les restes que es conserven del mas i n'hem fet la descripció per poder saber l'estat de conservació de la quadra en l'actualitat. Dels quatre edificis que conformaven el conjunt de l'Altrera, només n'hem identificat dos, que anomenarem edifici A i edifici B. Els dos edificis s'adapten al relleu, de forma que l'edifici B queda elevat respecte a l'edifici A.

❑ Fig. 3. Mas de l'Altrera. Primera planta edifici A i edifici B. (Dibuix: Marc Dalmau)

[6] T. I. Foli 1. AHA (Veciana, 1990).
[7] Any 1484. T. I. AHA (Veciana, 1990).
[8] Fundacions, foli 26 (Veciana, 1990).
[9] Testament 2 juny 1676. T. I. núm. 4 (Veciana, 1990).
[10] Fundacions, foli 27 (Veciana, 1990).
[11] Fundacions, foli 48 (Veciana, 1990).

Els problemes que ens hem trobat han estat la densa vegetació que cobreix bona part de les estructures i l'esfondrament de la segona planta i les golfes d'aquests edificis. Per realitzar el dibuix hem utilitzat una cinta mètrica i un paper mil·limetrat. És possible que el mapa no sigui exactament igual a la realitat, però creiem que el resultat és satisfactori per mostrar com era la distribució de les diferents estances en aquest mas. Constava de dues plantes, una sèrie de patis al tombant i unes golfes.

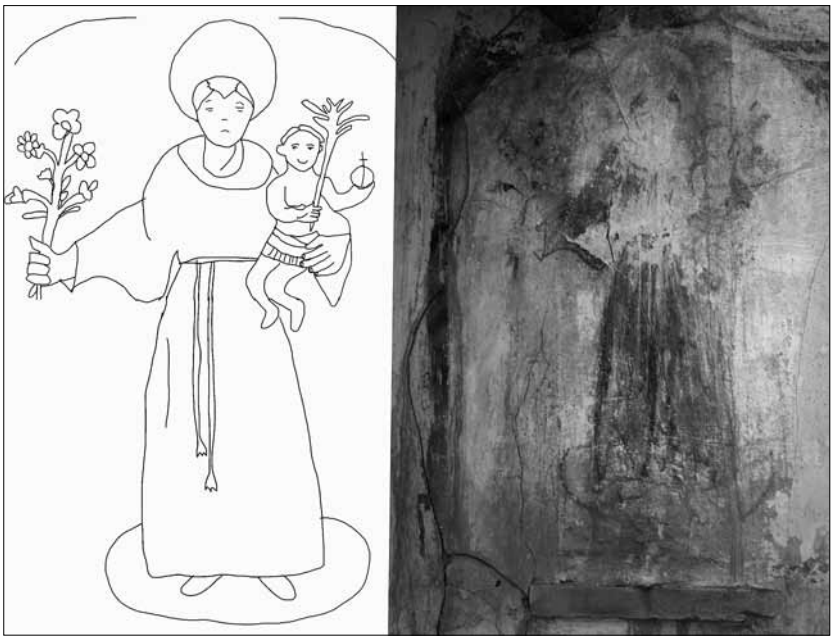
❑ Fig. 4. Vestíbul d'entrada i arc apuntat de l'edifici A. (Fotografia: Marc Dalmau)

La porta d'accés de l'edifici A es troba orientada cap al nord. S'accedeix a l'edifici a través d'un pati que dóna pas a una sala sostinguda per un arc apuntat que sembla del segle XVI. En aquesta sala hi trobem un forn de pa, dos cups i una cisterna. J. Aguadé, de Vilabella, ens va proporcionar la notícia de l'existència de dues grans gerres de ceràmica enganxades a la paret que algú va espoliar. A l'interior de la cisterna només hi hem localitzat restes de l'enderroc dels pisos superiors.

Aquesta entrada distribuïa les diferents habitacions, així com també trobem les escales que portaven cap al segon pis. Hi ha les portes que comunicaven amb una sala on trobem unes pintures a la paret, la comuna, un magatzem i la cuina.

Sota la sala de les pintures hi ha una bodega a la qual s'hi accedia des d'aquesta sala a través d'una porteta. A aquesta bodega també s'hi podia accedir a través d'un estret passadís que quedava a cel obert. En aquest passadís i a tocar de la paret de la bodega hi ha una petita font.

A la paret de llevant de l'habitació hi trobem una pintura de sant Antoni de Pàdua. També hi veiem un cor travessat per una fletxa, segurament amb referència al Sagrat Cor. També s'hi veuen altres restes de pintura que no hem pogut identificar.

❑ Fig. 5. Pintura de sant Antoni de Pàdua. (Dibuix i fotografia: Marc Dalmau)

Tot seguit ens trobem amb una habitació que podia haver servit de comuna. Es conserva un banquet amb un orifici que sembla donar a una fossa sèptica.

Al costat hi ha una habitació de funcionalitat desconeguda, però possiblement amb finalitats de rebost o magatzem.

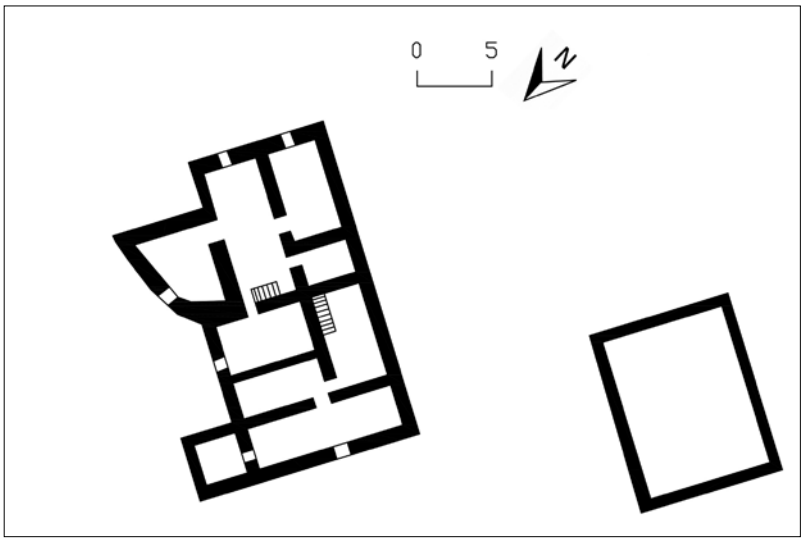
L'altra habitació connectada amb l'entrada és la cuina amb llar de foc.

A l'oest hi trobem l'estable on es desaven els animals de tir o de muntar. Es conserva la menjadora i el lloc on lligar els animals. En aquesta mateixa habitació es conserva la boca d'un forn de planta circular, situat ja fora del mur principal. Connectada amb l'estable hi trobem una petita habitació amb un cup de planta circular. També hi trobem un cup de planta rectangular.

A llevant de tot aquest conjunt d'habitacions hi trobem un gran pati de planta rectangular que podia haver servit per tancar el ramat i, adossat al pati, una estructura de planta semicircular que sembla una cisterna o un cup.

L'edifici B està orientat cap a migdia i presenta, adossat, un gran pati a l'ala de llevant, creiem que per tancar el ramat. L'edifici principal és de planta rectangular i nosaltres hi hem identificat dos pisos. L'inferior està dividit en tres estances de funcionalitat desconeguda. L'una conserva una cisterna. A tocar del mur oest identifiquem un cup de planta rectangular.

La segona planta de l'edifici A està molt deteriorada. Només se'n conserva la teulada de l'habitació de damunt de l'arc apuntat. Havia sentit dir a J. Dalmau de Renau que a la finestra de damunt de la porta d'entrada es conservava una baioneta de la Guerra del Francès que algú va espoliar. Diferenciem dues àrees sense comunicació entre si, a les quals s'hi accedeix a través de dues escalinates.

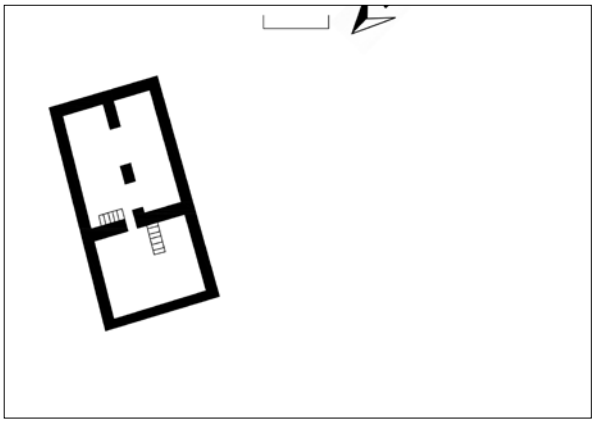

❑ Fig. 6. Segona planta edifici A i edifici B. (Dibuix: Marc Dalmau)

És complicat determinar la funcionalitat i distribució de les diferents habitacions. Segurament estem parlant de dormitoris. En l'habitació de damunt de la teulada encara s'hi conserva l'entramat de canya i teula de la coberta.

Pràcticament no es conserva res de la segona planta de l'edifici B. Només un mur i les marques de les bigues ens informen de la presència d'aquest segon pis. No en podem saber la distribució de les habitacions i quina era la seva funcionalitat.

Finalment en l'edifici A ens trobem amb les golfes. El dibuix de les dues plantes i de les golfes d'aquest edifici ens permet apreciar que el mas tenia una estructura «piramidal». El pis de més envergadura era l'inferior, el segon pis era una mica més petit i les golfes eren encara més reduïdes. Per sobre de les golfes només hi havia la teulada a doble vessant.

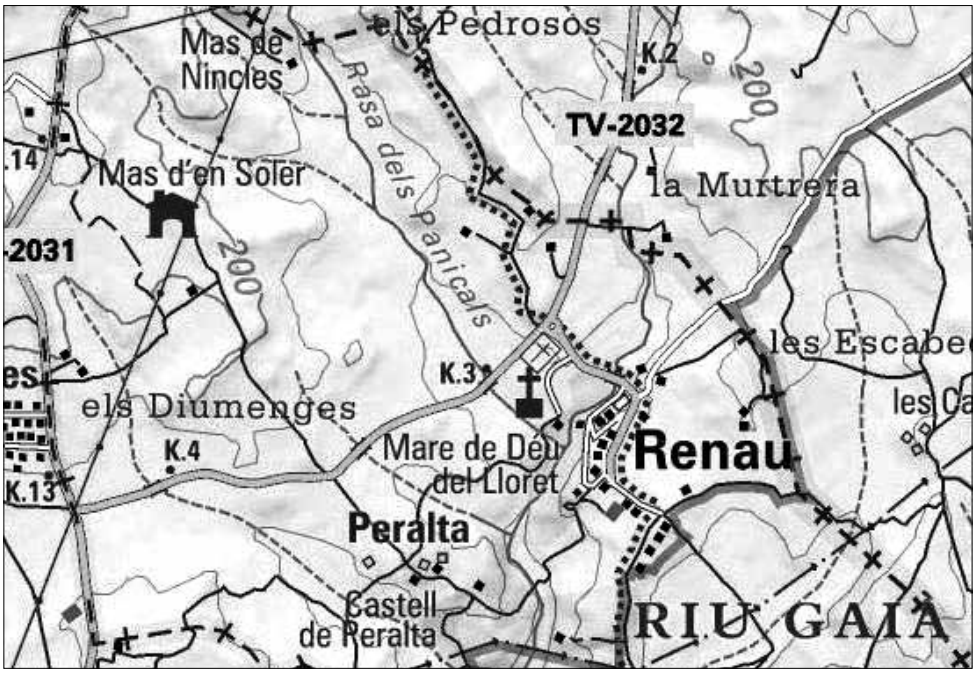
❑ Fig. 7 Golfes de l'edifici A. (Dibuix: Marc Dalmau)

3. El mas de Nincles, un mas de Peralta sota el signe de Santes Creus

El mas de Nincles formava part del terme de Peralta, que estava sota domini del monestir de Santes Creus. Per aquest motiu alguns plets se solucionaven al mas de la Tallada a la Secuita. Trobem força informació referent a aquest mas al Llibre de la Cort de la Secuita. També apareix recollit en el *Recull de topònims i antropònims del terme municipal de Renau*, de Josep Veciana.[12]

El mas de Nincles està situat a la dreta de la rasa del mateix nom, a tocar de les terres del mas de Solé. Des d'aquest punt és possible veure Renau, Peralta i el mas de Solé. Al davant del mas hi ha una gran alzina. Les evidències més antigues d'aquesta zona daten d'època romana.[13]

Per arribar-hi cal agafar la carretera que va de l'Argilaga cap a Nulles, i aproximadament un quilòmetre abans de la rotonda de Nulles, agafar un camí de terra a la dreta. En un parell de quilòmetres, i entre parades de sembrats, s'arriba a aquest mas.

❑ Fig. 8 Mapa amb la ubicació del mas de Nincles, al nord del terme de Renau (ICC).

[12] Vegeu referències 153 i 370 del mencionat treball.

[13] Entre el mas de Solé i el mas de Nincles hem localitzat algunes restes romanes consistents en fragments de ceràmica d'època republicana.

Al segle XVII també s'anomenava mas dels Penicals. En alguna ocasió apareix com el mas d'Incles; això ha donat peu a interpretar el topònim com a procedent de mas de l'Anglès.

El nom *Incles* el trobem fent referència al mas, a la família que l'habitava, a una parada de terra[14] o a una partida de terra.[15] En un document de 1789 apareix «A sol ixent ab la carretera que va de dit lloch de Paralta al mas dit den Ninclas».[16] Segons aquesta referència sembla evident que va ser el cognom familiar el que va donar lloc al nom del mas.

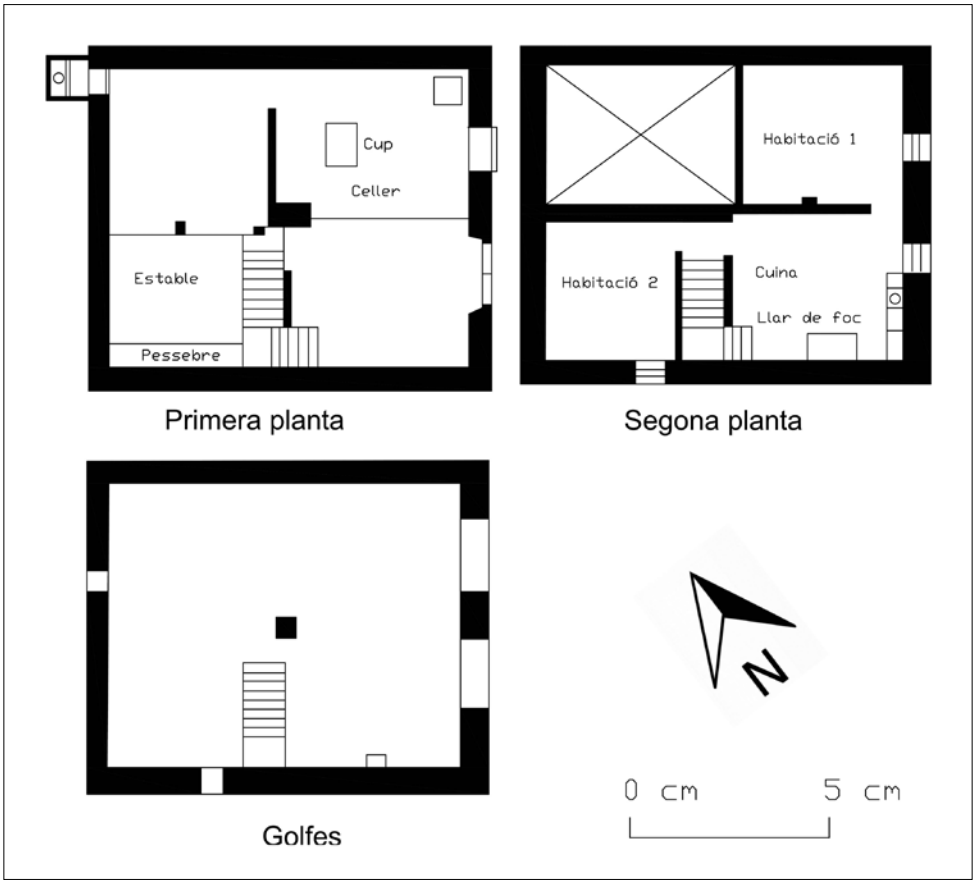
❑ Fig. 9. Mas de Nincles amb la gran alzina al costat. (Fotografia: Marc Dalmau)

La primera notícia documental és de 1674: «Joseph Incles fill de Vicent Incles i de Tecla Incles, cònjugues del mas de Incles, ab altre nom dit mas dels Penicals.»[17] En aquest document trobem Vicent i Tecla i un fill de nom Joseph. Tenim un altre document de 1684 que fa referència als Incles: «Al 31 d'agost 1684 en poder de la coma. Maria Incles i Joseph Incles mare i fill pagesos del Mas de Incles [...].»[18] El Joseph pare es devia casar amb Maria i devien tenir un fill del mateix nom que el pare.

[14] Procedència desconeguda (Veciana, 1990).
[15] Capbreu de P. Foli 8 v. (Veciana, 1990).
[16] Documents de l'arxiu de Josep Vendrell (Veciana, 1990).
[17] Testamentals 21 de juny de 1674 (Veciana, 1990).
[18] Procedència desconeguda (Veciana, 1990).

La següent família que va ocupar el mas van ser els Canyelles, de Vilabella. Trobem que el 8 de juny de 1764 Joan Canyellas: «[…] fou dit Joan Canyellas Pagès de Vilabella com a possessor del mas de Incles».[19] El 1768 «en paga la fundació Joan Canyellas, pagès de Vilabella».[20]

En el llibre de baptismes de 1723 a 1770 hi trobem «[…] fill de Pere Canyelles pagès de Vilabella vuy habitant en lo mas de Incles del lloch de Paralta».[21] Avui en dia encara pertany a un descendent dels Canyelles.

❑ Fig. 10. Plantes dels pisos del mas de Nincles. (Dibuix: Marc Dalmau)

[19] Fundacions. Foli 123. Arxiu Parroquial de Renau (Veciana, 1990).
[20] Fundacions. Foli 3. Arxiu Parroquial de Renau (Veciana, 1990).
[21] Llibre de baptismes 1723-1770. Foli 2. Arxiu Parroquial de Renau (Veciana, 1990).

Per fer el dibuix d'aquest mas hem utilitzat una cinta mètrica i un paper mil·limetrat.

El mas és de planta rectangular, mira cap a migdia i mesura 9 m x 11 m. Està dividit en dos pisos i unes golfes. La porta principal està coberta per una porta adovellada amb arc. Just a l'entrada del mas hem trobat la part inferior d'un molí rotatiu de granit.

❑ Fig. 11. Primer pis del mas de Nincles.

El pis inferior el podem dividir en entrada, estable i celler. Encara es conserven els pals a la menjadora per subjectar els animals. A la zona del celler hi trobem un cup ple d'aigua. Hi trobem trossos d'arades, de cavallets, d'escales de fusta i de canyes. Al final de la sala hi ha una porteta que condueix a una comuna que es va construir fora de la planta del mas.

Al primer pis hi trobem la cuina i dues habitacions. A la cuina hi ha una pica, uns armaris i una llar de foc. Una de les habitacions és buida i l'altra, plena de feixos de llenya.

Les golfes són una única sala amb dos grans finestrals que s'obren cap al migdia. Hi trobem restes de cadires, taules, canyes i cistells. Algun rapinyaire nocturn hi deu descansar, ja que el terra és ple d'egagròpiles.

4. Conclusions

Aquestes masies són l'edifici central d'una explotació agrícola o ramadera situada a l'exterior dels pobles de Renau i de Peralta. El mas de l'Altrera es troba a la perifèria del terme de Renau, mentre que el mas de Nincles es troba a la perifèria del poble de Peralta. El mas de l'Altrera és un «mas roquer» que es troba ubicat en una timba encimbellada que domina el pas del riu Gaià per les Coves Roges. Això ens porta a parlar d'una aparent fun-

ció defensiva amb elements com una setgetera a l'entrada o els murs perimetrals mateixos actuant com a muralla.

El mas de Nincles ocupa una posició més planera, i s'ubica al costat del torrent de Peralta. Aquestes peculiaritats orogràfiques ens podrien donar pistes sobre la seva funcionalitat. Tots dos semblen tenir una organització interna i una situació topogràfica que els portaren a dur a terme activitats basades en l'agricultura, mentre que només en el cas del mas de l'Altrera hem trobat algun indici que aquesta activitat s'hauria pogut completar amb algun tipus d'activitat ramadera.

Les referències documentals més antigues del mas de l'Altrera el situen al segle XV, mentre que les referències documentals més antigues del mas de Nincles són del segle XVII. Poca cosa es pot esbrinar de les restes conservades, encara que s'han documentat indicis de poblament a l'edat del bronze, en el cas del mas de l'Altrera; i a l'època romana, en el cas del mas de Nincles.

Però per què són importants els masos que hem seleccionat per estudiar en aquest treball? Són importants per dos motius: el mas de l'Altrera va formar part de la comanda hospitalera de Renau. La comanda de Renau es va fundar l'any 1725 per manament de Joan de Pinós i de Rocabertí, cavaller de l'orde de Sant Joan de Jerusalem.

El mas de Nincles era dependent del poble de Peralta, el qual va estar sota el domini del Cister, concretament sota el domini del monestir de Santes Creus. El 1477 Joan Gabriel de Montoliu donà el poble al monestir de Santes Creus, que en va ser propietari fins a l'extinció dels senyorius el segle XIX. Per tant, l'orde de l'Hospital de Jerusalem i el Cister són els principals motius pels quals trobem interessants aquests dos casals. Aquests ordes religiosos aconseguiren estendre el seu domini a parts del territori que quedaven pràcticament despoblats i les controlaven eficientment.

Tot sembla indicar que aquestes masies disposaven de dues plantes i unes golfes. La inferior es dedicava a les feines agrícoles amb llocs per desar el gra, fer el vi, conservar l'oli o desar els animals. La planta superior es dedicava a l'habitatge. El bestiar es col·locava en patis perimetrals o estables. La disposició del mas de l'Altrera amb patis al tombant i edificis annexos ens fan pensar amb una complexitat arquitectònica superior a la del mas del Nincles, que és un mas de planta quadrangular.

Bibliografia

ORIOL, J. (2005): *Masos de Constantí. Etnografia i etnolingüística*. Tarragona: Arola Editors.

VECIANA, J. (1990): «Recull de topònims i antropònims del terme municipal de Renau», a *Treballs de la Secció de Filologia i Història Literària*. Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV. Excma. Diputació Provincial de Tarragona, pàg. 59-143.

VECIANA, J.; CORTIELLA, F. (1982): «Els masos», a *Guia de Renau*. Tarragona: Els llibres de la Medusa. Excma. Diputació Provincial de Tarragona, pàg. 84-87.